

питання застосування імунітету України на практиці та визначити суб'єктів, які можуть здійснювати відмову від нього;

4) потребує законодавчого уточнення питання щодо визнання та приведення до виконання рішень іноземних судів та арбітражів, за якими держава Україна виступає боржником. Одним з шляхів цього можна розглядати ратифікацію Європейської конвенції про імунітет держав від 16 травня 1972 р. (Базель), яка досить чітко вирішує зазначену проблему. Або прийняття відповідних доповнень до Законів України «Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів» від 29 листопада 2001 р. № 2860–III та «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. № 606–XIV, якими було регламентовано порядок визнання та виконання рішень іноземних судів та арбітражів, за якими держава Україна виступає боржником.

Список літератури: 1. Григоров О. «Державне підприємництво» і юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності // Український часопис міжнародного права. 2002. № 2; Звеков В. П. Международное частное право. М., 1999; Федияк Л. Нормативні акти України та її потреби щодо регулювання питань юрисдикційного імунітету держави та її органів // Право України. 1999. № 2. 2. Кибенко Е. Р. Международное частное право: Учебно-практическое пособие. Х., 2003. 3. Лунц Л. А. Международное частное право: Учебник. М., 1984. 4. Федияк Г.С., Федияк Л.С. Міжнародне приватне право: Навчальний посібник. К., 2000. 5. Цивільний кодекс України. К., 2003. 6. Богуславский М.М. Международное частное право. М., 2002. 7. Цивільний процесуальний кодекс України: затверджено Законом України від 18 липня 1963 року // Відомості Верховної Ради. 1963. № 30. Ст. 464. 8. Виграно справи на 10 млрд. доларів // Урядовий кур'єр. 2003. № 203. 9. Европейская конвенция об иммунитете государств от 16 мая 1976 года. Международное частное право. Сборник документов. М., 1997. 10. Список подписаний и ратификаций Европейской конвенции об иммунитете государств [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

Надійшла до редколегії 17.02.04

А.Г. Каткова, П.М. Сивуляк

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СЛІДЧИХ ЗА РЕЗУЛЬТАТИ СВОЄЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Поняття «відповідальність» використовується у різних науках: праві, філософії, соціології, етиці. Кожна галузь знань вивчає відповідальність під тим кутом зору, який визначається предметом дослідження.

Ще в античному світі були зроблені перші спроби визначити проблему відповідальності. Софіст Антифон вперше проводить розмежування двох типів законів: процеси у природі і закони та звичаї. Якщо людина виступає проти інших, то вона має бути покараною [1,с.11]. Таким чином Антифон визначає два види відповідальності: відповідальність індивідуальну перед собою, своєю життєвою ситуацією і відповідальність перед вимогами суспільства.

Тлумачний словник української мови визначає «відповідальність» як необхідність нести відповідь за когось або щось [2,с.47]. У сучасному філософському словнику відповідальність визначається як категорія етики і права, яка відображує морально-правове відношення до суспільства, яке

характеризується виконанням своїх моральних обов'язків і правових норм. Як вірно вказують А.Ф. Плахотний [1, с.267], В.О. Соболев [3, с.205–210], О.Ф. Скакун та О.Н. Ярмиш [4, с.188–193], відповідальність як соціальна категорія відображає двосторонній зв'язок індивіда і тієї соціальної спільності, членом якої він є, з приводу встановлених норм поведінки. Соціальна відповідальність розглядається у двох аспектах: позитивному і негативному.

Відповідальність у позитивному значенні являє собою усвідомлене виконання вимог, які випливають з соціальних норм. Це позитивно-перспективна відповідальність, вона направлена на майбутнє. Відповідальність у негативному аспекті означає необхідність відповідати за дії, які суперечать соціальним нормам, і взяти на себе негативні наслідки за свою поведінку [5, с.61–62]. Відповідальність за вчинені дії є ретроспективною.

Юридична відповідальність являє собою одну з форм соціальної відповідальності і завжди пов'язана з можливістю застосування примусової сили держави та відображається у санкціях правових норм.

Ще Мілль Дж. См. в кінці XIX ст. ототожнював відповідальність з покаранням. Ця точка зору знайшла своє відображення і у сучасній юридичній науці. Так, І.С. Самощенко та М.Х. Фаруқшин відмічають, що «юридична відповідальність завжди була відповідальністю за минуле, за вчинене протиправне діяння. Інакше можна прийти до неприйнятого висновку, що особа, яка ще не скоїла злочин, вже несе правову відповідальність» [6, с.43].

Однак, у той же час існувала і інша точка зору, яка характеризує юридичну відповідальність у двох аспектах: позитивну, як свідоме виконання правових приписів, і в негативному – у застосуванні примусу за порушення закону.

Так, М.С. Строгович вважав, що «юридична відповідальність є, перш за все, відповідальним ставленням людини до своїх обов'язків, відповідальність за правильне виконання особою своїх юридичних обов'язків, покладених на неї законом. Якщо обов'язки не виконані – тоді дійсно настає відповідальність у її негативному значенні – примусах, стягненнях, покаранні та таке інше» [7, с.73]. Такої позиції дотримуються З.А. Астеміров [8, с.60], Г.Н. Ветрова [9, с.40], П.Є. Недбайло [10, с.50–52] та інші.

Конкретизуючи поняття юридичної відповідальності, І.Л. Петрухін визначає юридичну відповідальність як певний спосіб стягнення, покарання компетентним органом особи, яка свідомо порушила закон, не виконала покладений на неї правовий обов'язок [11, с.61–68].

Прийнятною є точка зору тих авторів, які розглядають юридичну відповідальність слідчого як негативну і ретроспективну, тому що він не може нести відповідальність і бути притягнений до відповідальності за ті дії, які він ще не вчинив.

Стаття 114 КПК України передбачає, що усі рішення при провадженні досудового слідства і про провадження слідчих дій слідчий приймає самостійно, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди від суду (судді) або прокурора, і несе повну відповідальність за їх законне і своєчасне провадження. Таким чином, закон покладає на слідчого повну відповідальність за результати своєї діяльності.

В.С. Зеленський [12, с.224–235], розглядаючи вимоги, які пред'являються до результатів слідчої діяльності, наводить таку їх класифікацію: гносеологі-

чні – досягнення кінцевого результату, який може бути істинним або неправдивим; правові – кінцевий результат має бути отриманим у відповідності з вимогами правових норм, які регламентують діяльність слідчого; етичні – дотримання слідчим при провадженні слідства етичних вимог; праксиологічні – результат роботи слідчого повинен забезпечувати ефективну боротьбу зі злочинністю; економічні – діяльність слідчого має бути доцільною.

Вимоги, які пред'являються до результатів процесуальної діяльності слідчого, повинні гарантувати ефективність боротьби зі злочинністю і захист прав та інтересів громадян. Будь-який, здавалося б незначний відступ від процесуальних приписів неминуче призведе до порушення основних положень кримінального процесу, що однозначно порушує права громадян та ускладнює розслідування. Відступ від вимог закону, відсутність належного контролю за розслідуванням призводять до порушення строків та прийняття помилкових рішень.

Слід погодитись з думкою З.Ф. Ковриги [13, с.60–64], що питання про відповідальність правомірне в усіх випадках, коли мова йде про відповідність або невідповідність цілеспрямованої діяльності слідчого тим вимогам, які пред'являє кримінально-процесуальна ситуація. Негативні наслідки діяльності слідчого і складають зміст негативної відповідальності. Чим більший розрив між об'єктивними вимогами до процесуальної діяльності і самою діяльністю, тим значніше будуть негативні наслідки некомпетентної, невмілої або протиправної поведінки слідчого, тим вище його негативна відповідальність. А. Фатєєв зауважує, що «державна мусить гарантувати захист прав людини, а не обмежитися декларативним гаслом стосовно цих прав. Державна мусить забезпечити захист прав людини, мусить оборонити людину від свавілля слідства, передбачити відповідальність тих, хто застосовує правовий нігілізм» [14, с.1–3]. А.С. Барабаш вважає, що «одним з засобів захисту процесуального правопорядку є відповідальність слідчого, сутність якої виявляється в засудженні особи, винної в кримінально-процесуальному порушенні, компетентним органом держави» [15, с.89–93]. А.А. Фелющенко [16, с.108–109] та Г.Н. Ветрова [9, с.127–130] нагадують, що до невиконання процесуальних обов'язків можуть бути застосовані і процесуальні санкції (скасування процесуальних порушень слідчого прокурором, повернення справи на додаткове розслідування, відсторонення слідчого від подальшого розслідування, а також застосування заходів кримінальної, дисциплінарної і матеріальної відповідальності). Але ці заходи знаходяться за межами кримінально-процесуального судочинства.

Притягнення слідчих до відповідальності за правові наслідки їх діяльності здійснюються, як правило, після проведеного службового розслідування. Службові розслідування щодо слідчих ОВС провадяться керівниками слідчих підрозділів відповідно до Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в ОВС України, затвердженої Наказом МВС України № 552 від 6 грудня 1991 р. Підставами для проведення службового розслідування є: заяви, скарги та листи громадян; повідомлення державних органів, громадських організацій, телебачення, радіо та інших засобів масової інформації; повідомлення працівників ОВС про виявлені порушення;

повідомлення органів дізнання, досудового слідства, прокурора, суду, зокрема: 1) подання суду (судді) про порушення слідчим норм законів та процесуальної етики, виявлені під час здійснення суддею судового контролю за рішеннями слідчого та під час розгляду кримінальних справ судом у судовому засіданні; 2) подання прокурора, який здійснює прокурорський нагляд за розслідуванням; 3) подання начальника слідчого підрозділу, який здійснює відомчий контроль. Інструкція передбачає підстави відводу особи, яка провадить службове розслідування, на термін не більше ніж один місяць, а також необхідність встановлення події порушення; наявності вини в скоєнні порушення; мети та мотиву порушення; обставин, що впливають на суть і характер відповідальності порушника, як пом'якшуючі, так і обтяжуючі його відповідальність; характеристику особи, що скоїла порушення; характер та розмір спричинених порушенням збитків. Посадова особа, що відповідно з цією Інструкцією проводить службове розслідування, має право отримувати пояснення, знайомитись з необхідними документами і залучати їх, виїздити на місце події тощо. За результатами службового розслідування складається висновок, який є підставою для притягнення слідчого до відповідальності відповідно до Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ. У випадках порушення кримінальної справи відносно слідчого рішення про притягнення його до дисциплінарної відповідальності приймаються тільки після встановлення його винності або невинності у відповідності із законом, якщо ними не допущено порушень, за які можуть бути застосовані міри, передбачені Дисциплінарним статутом ОВС України.

Вивчення матеріалів службових розслідувань за фактами допущених слідчими порушень свідчить про те, що значна кількість необґрунтованих затримань, притягнень громадян до кримінальної відповідальності, порушення строків слідства обумовлена в першу чергу елементарною відсутністю у слідчих прогнозування щодо достатності зібраних у справі доказів для винесення судом обвинувального вироку, низькою кваліфікацією.

Стаття 56 Конституції України передбачає, що «кожний має право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [17, с.15].

Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури суду» від 1 грудня 1994 року заповнив прогалину у чинному законодавстві України і розширив порівняно зі ст.443 ЦК України сферу захисту цивільних майнових прав: права власності, права на житлове приміщення, немайнових особистих прав (право на честь, право на гідність тощо), а також трудових і пенсійних прав громадян.

Закон України від 1 грудня 1994 р. (п.1 ст.1) передбачає конкретний вид зобов'язання внаслідок заподіяної шкоди. Сфера застосування зазначеної статті чітко позначена переліком незаконних дій. До них належать: 1) незаконне засудження; 2) незаконне притягнення до кримінальної відповідаль-

ності; 3) незаконне застосування взяття під варту як запобіжного заходу; 4) незаконний адміністративний арешт; 5) незаконне накладення адміністративного стягнення у вигляді виправних робіт. Наявність однієї з передбачених дій у сполученні з іншими підставами відповідальності (шкода, причинний зв'язок) породжують зобов'язальні відносини.

У ст.2 Закону визначені правові підстави визначення незаконними дій органу досудового слідства. До них віднесені: постановва судом виправдовувального вироку, закриття кримінальної справи за відсутністю події або складу злочину, або недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину; відмова в порушенні справи за відсутністю події або складу злочину.

Підставами відповідальності за шкоду, заподіяну незаконними діями слідчого, є шкода, незаконні дії, причинний зв'язок між незаконними діями та шкодою. Наявність вини не вимагається, бо за ст.443 ЦК України і Законом від 1 грудня 1994 р. шкода відшкодовується незалежно від вини службових осіб органів дізнання, слідства, прокуратури і суду. У названому законі передбачаються види шкоди, що підлягають відшкодуванню громадянинові: 1) заробіток та інші грошові доходи, втрачені ним внаслідок незаконних дій; 2) майно (в тому числі гроші, грошові вклади і відсотки по них, цінні папери та відсотки по них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, та прибуток, якого він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), майно конфісковане або звернене в доход держави судом, вилучене органами дізнання чи слідства, органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт; 3) штрафи, стягнені на виконання судового вироку, судові витрати, інші суми, сплачені громадянином внаслідок незаконних дій; 4) суми, сплачені громадянином за надання йому юридичної допомоги; 5) моральна шкода.

Захист прав громадян є функцією держави, яка характеризує один з напрямків діяльності всіх її органів, передусім органів, спеціально створених для захисту правопорядку. Це органи досудового слідства та інші органи, що здійснюють від імені держави функції розслідування злочинів. Дедалі більше стає загальноновизнаним, що правосуддя, прокурорський нагляд є вищими гарантіями юридичних прав громадян у державі. За таких умов незаконна діяльність зазначених органів є порушенням функції держави щодо захисту прав громадян. Саме тому не державні органи (наприклад, органи досудового слідства), а держава зобов'язана відшкодовувати шкоду, заподіяну постраждалому. Встановлення такого суб'єкта відповідальності свідчить про те, що законодавець розцінює незаконну діяльність органів досудового слідства як надзвичайну подію в загальнодержавному масштабі. Українська держава відшкодовує заподіяну шкоду за рахунок державного бюджету. Для цього, на наш погляд, необхідно створення спеціального бюджетного фонду за рахунок державних коштів і сум, одержаних від конфіскації майна.

Слід відзначити, що відшкодування державою моральної та майнової шкоди реабілітованому не виключає персональної відповідальності слідчого за незаконні дії, пов'язані з кримінальним переслідуванням невинного громадянина.

На слідчого може бути покладена майнова відповідальність [18, с.76–78;19, с.78–80]. Вона базується на підставі правовідносин, які виникають з спричинення збитків. Держава (в особі органу внутрішніх справ) у порядку регресу притягає до майнової відповідальності слідчого, який винен у спричиненні шкоди і він таким чином відшкодовує державі збитки у повному обсязі. Але це можливо лише тоді, коли доведена винність слідчого, його свідоме порушення норм закону, наслідком яких стала реабілітація громадянина і необхідність відшкодування йому шкоди.

Діяльність слідчого часто пов'язана з професійним ризиком, необхідністю приймати рішення і проводити слідчі дії в умовах дефіциту часу, обмеженості додаткової інформації, протидії з боку осіб, які зацікавлені в результатах розслідування, що іноді призводить до слідчих помилок.

П. Кабанов [20, с.56–58], досліджуючи ці питання, визначає, що слідчі з фактором ризику пов'язують рішення, за прийняття яких можна очікувати для себе наслідків у виді покарання. Але юридичною психологією обґрунтовано положення про те, що рішучість повинна стати обов'язковою якістю особистості слідчого, яка пов'язана зі здатністю приймати відповідальні рішення в умовах дефіциту доказової інформації і необхідністю вибору з декількох альтернатив.

О.Д. Назаров справедливо вважає, що «слідча помилка – це незаконні і необґрунтовані дії слідчого по притягненню до кримінальної відповідальності і взяття під варту громадян, зупиненню, закриттю, передачі прокурору з обвинувальним висновком для направлення до суду кримінальних справ, які за помилковим уявленням слідчого були правомірними і направлені на забезпечення завдань кримінального судочинства» [21, с.15].

Слідчі помилки в діяльності слідчого обумовлені цілим комплексом обставин, без усунення яких не можна підвищувати якість і ефективність досудового слідства. Це, перш за все, слідчі помилки, що стосуються безпосереднього розслідування кримінальних справ: непроведення або недбале проведення слідчих дій; суттєві недоліки в плануванні, організації розслідування кримінальних справ; висуванні і перевірки слідчих версій; неправильна оцінка забораних доказів.

Друга група причин носить об'єктивний характер: знаходження у провадженні слідчого одночасно значної кількості кримінальних справ; негативна морально-психологічна атмосфера в колективі; складнощі, які виникають з викликом свідків, призначенням та проведенням експертиз, ревізій та їх оплатою; незадовільні умови праці (відсутність транспорту, кабінетів, телефонів, науково-технічних засобів), погана наукова організація праці; недбале ставлення працівників оперативних служб до виконання доручень слідчих, слабкий рівень взаємодії; недостатній відомчий контроль з боку начальника слідчого підрозділу та прокурорський нагляд; відсутність належної взаємодії з суддями, які здійснюють судовий контроль.

До третьої групи причин, які обумовлюють слідчі помилки, і мають суб'єктивний характер, слід віднести: відсутність у слідчих необхідних професійних знань і навичок у роботі; недбало-нігілістичне відношення слідчих

до виконання кримінально-процесуальних приписів; обвинувальний нахил, некритичність, самовпевненість слідчих при прийнятті процесуальних рішень, при оцінці отриманих доказів.

До четвертої групи причин відносяться фактори, які характеризують умови діяльності слідчого підрозділу в цілому: дефекти правової і моральної свідомості слідчого, які визначають неправильне ставлення до праці; недоліки у підготовці слідчих кадрів і підвищення їх професійної майстерності; недоліки в реагуванні керівництва слідчих підрозділів на слідчі помилки і інші порушення законності; недоліки в оцінці і стимулюванні праці слідчих.

Ці негативні фактори, які впливають на допущення слідчим при розслідуванні кримінальних справ порушень процесуального закону, варто врахувати при вирішенні питання про притягнення його до дисциплінарної та майнової відповідальності.

На наш погляд, у Законі «Про статус слідчого» слід закріпити положення про звільнення слідчого від майнової відповідальності за слідчі помилки та дії, вчинені в умовах професійного ризику.

Список літератури: 1. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (Социологический аспект проблемы). Х., 1972. 2. Тлумачний словник української мови: 14000 слів і словосполучень/ Уклад.: Т.В. Ковальова, Л.П. Коврига. Х., 2001. 3. Соболев В.А., Кобзин Д.А. Взаимодействие социальной ответственности и дисциплины в органах внутренних дел // Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих. Мат. «Круглого стола», Белгород, 2000. 4. Скаун О.Ф., Ярмыш А.Н. К вопросу об ответственности сотрудника органов внутренних дел Украины // Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих. Мат. «Круглого стола», Белгород, 2000. 5. Юридична енциклопедія: [В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К., 1999. Т.2: Д-Й. 6. Самошенко И.С. Фарушкин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. М., 1971. 7. Мандрица В.М., Касьянов В.В. Правовые основы Управления. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 8. Астемиров З.А. Понятие юридической ответственности // Сов. гос-во и право. 1997. № 6. 9. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность. М., 1987. 10. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения правовых норм // Правоведение. 1971. №3. 11. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность // Правоведение. 1984. №3. 12. Зеленецкий В.С. Про деякі напрямки підвищення ефективності правоохоронної діяльності (за матеріалами соціологічного дослідження) // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. К., 2000. 13. Коврига З.Ф. Свобода личности и ответственность в уголовном судопроизводстве // Изд. высш. учеб. заведений. Правоведение. 1987. №5. 14. Фатеев А. Следствие над и вне закона // Закон и бизнес. 1995. 4 нояб. №45. 15. Барабаш А.С. Негативная уголовно-процессуальная ответственность // Изд-во высш. учеб заведений. Правоведение. 1987. №4. 16. Филошенко А.А. Об уголовно-процессуальном принуждении // Правоведение. 1974. №3. 17. Конституція України. Х., 1996. 18. Палева В. Обмежена матеріальна відповідальність рядового і начальницького складу ОВС України // Право України. 1999. №4. 19. Кузниченко О.В. Матеріальна відповідальність працівників органів внутрішніх справ // Право України. 2001. № 1. 20. Кабанов П. Риск при расследовании преступлений // Соц. законность. 1989. №2. 21. Назаров А.Д. Влияние следственных ошибок на ошибки суда. Санкт-Петербург, 2003.

Надійшла до редакції 19.12.03